

Farabi'nin Adalet Anlayışı (Hak, Liyakat ve Pay Teorisi)

Mehmet Kasım Özgen¹

Özet

Farabi'nin adalet anlayışı hak-liyakat-pay ilkesine dayanmaktadır. Varlık, hak-liyakat-pay ilkesine göre çalışıyorsa; bu durumda insani işlerin olduğu bu dünyanın da hak-liyakat-pay ilkesine göre inşa edilmesi gerekir. Bir toplumda hak-liyakat-pay dengesi bozulduğunda adaletsizlik hemen baş gösterir. Farabi'ye göre adalet her zaman sevgiye tâbidir. Eş deyişle adalet, sevgiyi izler. Erdemli toplumda sevgi, öncelikle erdeme olan iştiraklerle meydana gelir. İştirakleri sevgi ile çoğaltmak, erdemleri çoğaltmak demektir. Farabi herkes herkesten korktuğu sürece adaletin o toplumda zor tecelli edeceği, birbirine iradî sevgi bağı ile bağlı toplumlarda ise adaletin hızla tecelli edeceği görüşündendir. Farabi, adalet ve mutluluk arasında ilişki kurar. Mutluluk, yaşamın amacıdır. Bu amaca ulaşmak için adalet erdeminin mutlaka gerçekleşmesi gerekir.

Anahtar Kelimeler: Adalet, Hak, Erdem, Mutluluk, Varlık, Toplum.

Al-Farabi's Concept of Justice: Right, Merit and The Theory of Shares

Abstract

Al-Farabi's concept of justice is based on principles of right, competence and share. If the being abides by principles of right, competence and share; the World in which there are human affairs should also be built upon the principles of right, competence and share. When the balance of right-competence and share system is disturbed in a society, injustice emerges instantly. In Al-Farabi's view, justice is always tied to love. In another saying, justice follows love. In virtuous societies, love firstly arises when people act virtuously. Increasing such manners with love equals to increasing virtues. Al-Farabi is of the opinion that justice is hard to come out as long as everyone is afraid of each other and adds that justice can emerge quickly in societies where people are attached to each other with sincere love. Al-Farabi establishes a link between justice and happiness. Happiness is the aim of life, and reaching this aim is only possible through the actualization of justice.

Key Words: Justice, Right, Virtue, Happiness, Being, Society.

¹ Doç. Dr. Mehmet Kasım ÖZGEN Erciyes Üniv. Edb. Fak.Felsefe B. Öğrt. Üyesi, mehmetkozgen@hotmail.com

Giriş

Kuşkusuz anlaşılması zor kavramlardan biri de adalet kavramıdır. Bu kavramın kolay anlaşılmasının nedenlerinden biri de adalet kavramının hemen herkesi ilgilendirmesi ve bununla ilgili her alandan farklı görüşlerin dile getirilmiş olmasıdır. Başta felsefe olmak üzere siyaset, ahlak, din, tarih, mitoloji, kültür ve gelenek alanlarının adaletle karşı mutlaka ilgileri ve söyleyecek sözleri olmuştur. Herkesin ve birçok alanın üzerinde çokça konuşabildiği adalet kavramının elbette ki anlaşılması kendiliğinden zor olacaktır. Ancak hem adaletin ne olduğunu araştırmanın felsefenin en eski sorunlarından biri olması, hem de günümüzde bu kavramı uygulamaya yönelik ihtiyacın daha da artması adalet kavramını incelenmeye değer bir konu kılmaktadır. Adalet özleminin insanların en eski özlemlerinden biri olduğu gerçeğini de hatırlatmakta yarar vardır.² Her özelem kendi gizeminden dolayı meraklı zihinleri peşinden koşturur.

Bu kavramın anlaşılmasındaki genel zorluğu aşmanın çeşitli yolları mutlaka vardır. Biz adalet kavramını filozoflar veya sistematik düşünceye göre ele alma yolunu takip edeceğiz. Biz bu makalede adalet kavramını ünlü Türk filozofu Ebu Nasr El-Farabi'ye (850-950) göre ele alacağız. Öncelikle Farabi'yi etkileyen belli başlı Yunan filozofların bu konudaki görüşlerine kısaca işaret edeceğiz. Arkasından Farabi'nin felsefi sisteminde adalet kavramının nasıl bir anlam kazandığını tartışmaya açacağız.

Yöntem olarak Farabi'nin kendi metinlerinden yola çıkarak onun adalet ve adaletle ilişkili gördüğü kavramlar ailesini kendi düşünsel sistemi ve pratik yaşam açısından neden, niçin ve nasıl problem edindiğini analiz edip kavramak ve tasvir etmek yöntemini tercih ettik. Ayrıca Farabi'nin problem edindiği adalet kavramını kendi kavrayışımız ölçüsünde onun hangi yöntemleri kullandığını, kavramsal probleme nasıl çözüm önerileri ve sistematik bir bakış açısı getirdiğini okuyucu ile yalın bir şekilde paylaşmak da diğer bir amacımızdır. Adaletin hukukla ilişkisi bilinen bir konudur. Ancak bu makalede sadece adalet kavramı üzerinde durulacaktır.³

² Adnan Güriz, *Adalet Kavramı, Türkiye Felsefe Kurumu*, Ankara, 1994, s.27.

³ *Adalet ve Hukuk ilişkisi konusunda geniş bilgi için bkz. Arslan Topakkaya, Hukuk ve Adalet, Adalet Yayınevi, Ankara, 2017.*

Farabi'nin Etkilendiği Filozoflar:

Sokrates (M.Ö. 469-399)

Sokrates döneminde sofistler ve onların düşünceleri ortama hâkim ve bir ideoloji olacak ölçüde revaçtaydı. Sofizm “ideolojisi”⁴ evrensel değerlere sürekli saldırımayı ve buna karşı bireyi referans yapan “göre” değerlerini zihinlerde istenilen bir durum hâline getirmek gibi bir çaba içindeydi. Bu çabasında da nispeten başarılı olmuştur. Ancak bu ideoloji Sokrates gibi daha sonra kendi adıyla anılan “Sokratik Sorgulama” ile karşılaşınca duvara tosladı ve kısa sürede kamuoyunda etkisi azalmaya yüz tuttu. “Sokratik Sorgulama” her ne kadar Sokrates’in hayatına mal olsa da kısa sürede etkisini gösterdi ve düşünce sisteminde “değerlerin yeniden değerlendirilmesi” gerektiği düşüncesi yaygın kanı olmaya başladı.

Sofizm akımının en çok zarar verdiği ilke, kuşkusuz adalet ilkesiydi ve adalet ilkesinin toplumda zayıflatılması toplumsal ve bireysel vicdanın etkisizleştirilmesi anlamına geliyordu. Yaygın olarak, herkes bu gerçeğin farkındaydı ancak sofistlerin güçlü entelektüel imajlarından dolayı hiç kimse cesurca onlara karşı çıkmadığı gibi üst sınıflar kendi çocuklarının eğitim işlerini de onlara bırakmıştı.

İşte bu yapıyı ilk kez kıran “arketipik bir karaktere” sahip olan veya Karl Jaspers’in (1883-1969) terimiyle “paradigmatik bir karakteri”⁵ ortaya koyan düşünür Sokrates’tir. Sokrates güçlü insana önem veriyordu. Ksenophones’in Memorabilia’sında Sokrates, “kendine hâkim olmama” kavramını “zayıf irade” anlamında kullanılmaktadır.⁶ Sokrates’in bu anlayışı ilerde değineceğimiz gibi Farabi’yi etkileyen anlayışlardan biridir. Farabi de sağlıklı ve güçlü bir zihne sahip insana önem veren bir filozoftur. Sokrates’in verdiği en önemli mesaj şudur: İnsanlar arasındaki sayı, tartı, ölçü ve paylaşımlarla ilgili sosyal sorunlar, belirli bir mutabakata uygun olarak nasıl çözülebiliyorsa; aynı şekilde niçin iyi-kötü, haklı-haksız, doğru-yanlışla ilgili konularda ortaya çıkan çatışmalar, sorunlar da çözülmüyor? Sokrates, insanlar nasıl tartarak, ölçerek ve sayarak kendi problemlerini çözümlüyorsa aynı şekilde adalet-zülüm, haklı-haksız ve iyi-kötü gibi değerlerle ilgili problemlerin çözülmesi gerektiği konusunda ruhları cesaretlendirmede de başarılı oldu. Sokrates’in tüm düşüncelerinin özetini “erdem” kavramı üzerinde topladığını tespit edebiliriz. Böy-

⁴ İdeoloji kavramı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Arslan Topakkaya; “İdeoloji Kavramının Tarihsel Gelişim Sürecine Kısa Bir Bakış”, *Erzincan Üniv. Hukuk Fak.Dergisi*, Cilt XI, sayı:1-2 (2007), ss.163-180.

⁵ Douglas J. Soccio, *Felsefeye Giriş*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010, s.188.

⁶ Ksenophon, *Sokrates’ten Anılar*, Çev. Candan Şentuna, Ankara, 1997, s.34.

lece o, sofistlerin “her duruma göre davranan zayıf insanı” yerine kendine hâkim olabilen, güçlü, “erdemli insan” projesini sofistlerin önüne koymayı başardı. Burada Farabi’nin, Sokrates’in erdem anlayışından çokça etkilediğini dile getirmeliyiz. Bu konuda Sokrates’in “erdem” kavramını sıçrama tahtası yaparak bütün insanların üzerinde mutabakatta kalacağı “erdemlere” doğru yükselme yaptığı hususunu tespit etmeliyiz. Sokrates’in özellikle “erdem” kavramı ile “erdemler” kavramının birbirinden ayırdığına dikkat çekmeliyiz.⁷

Tekil olarak “erdem” yüzü ifade eder, “erdemler” ise yüzü oluşturan gözler, kaşlar, kulaklar, ağız ve burun gibidir. Erdem ve erdemler kavramları birbirinden oldukça farklıdır. Tıpkı yüz ve yüzü meydana getiren göz, kaş, ağız, burun gibi unsurların birbirinden ayrı olması gibi bir farklılık vardır. Kişinin yüze baktığında külli olarak yüze mi, yoksa yüzün öğelerinden bazılarına mı baktığını sormak şaşırtıcı gelebilir. Yüzü külli olarak temsil eden “erdem” ile külli olanı/yüzü meydana getiren unsurlar “erdemler”, tümel/külli değerler ile onları meydana getiren bireysel/tekil değerleri karşılaştırmak için kullanılan önemli bir metaforudur.

Sokrates adalet kavramına karşı büyük bir hassasiyet taşıyordu. Kendisi bu hassasiyetini ölmeden önce Kritos’a yönelerek “Asklepios’a bir horoz adadık, onu yerine getir, unutm!”⁸ diye vasiyet ederek göstermiştir. Sokrates bu davranışı ile adaletin sadece kanunlara itaat etmek borcu ile değil, Tanrıya karşı da ödenmesi gereken bir borç olduğunu çok güzel bir şekilde ifade etmiştir.⁹

Özetle Sokrates’e göre doğru bilgi, erdem ile eş anlamlıdır. Bilgili insan doğru hareket eden, ihtiraslarının kölesi olmayan insandır. Bilgili insan, güçlü bir insandır. Buna göre bilgi ve erdem birbirine özdeştir ve biri ötekini tamamlar. Erdemi kazanmak için bilgiyi kazanmak şarttır. Sokrates’e göre adalet aslında iyiyi kötüden ayırma bilgisidir. İşte bu bilgi hukuk duygusunda ifadesini buluyor. İçimizdeki

⁷ H. W. Wright, The Classification of the Virtues, The Journal of Philosophy, Volume 4, 1907, s.155-160.

⁸ Asklepios (Aesculapios) Tanrı Apolon’un oğlu ve sağlık/hekimlik tanrısıdır. Asklepios adına pek çok tapınak yapılmış ve buralarda tedavi amacı ile de kullanılmıştır. Bunlar ilk çağın şifa aranan hastaneleridir. En ünlüsü antik Yunan’da, Saronic Körfezi’ndeki Argolid Yarımadası’nda yer alan Epidauros ve Anadolu’da, Bergama’da olanıdır. Buralarda şifalı su, kaplıcalar, temiz hava, hidroterapi, telkin ve müzik yoluyla tedaviler ve ruhsal hastalara çeşitli terapiler uygulanıyordu. Asklepios’da en önemli ilke maddi ve manevi temizliktir. Tanrının huzuruna temiz olarak çıkmak, tapınağın kutsallık anlayışından kaynaklanmaktadır. Platon’un, Sokrates’in son anlarında vaktinin çoğunu temizlenmeye ayırdığını belirtmesini bu açıdan anlamak önemlidir. Ayrıca tapınakta Tanrı için dana, koç ve horozun kurban olarak kesilmesi kutsallığın gereklerinden kabul edilirdi.

⁹ Platon, Sokrates’in Savunması, Çev. Furkan İlkderin, Say Yayınları, İstanbul, 2017.

'adalet duygusu' neyin yanlış, neyin doğru olduğunu bize gösteriyor.¹⁰

Platon (M.Ö.427-347)

Hocasından etkilenen ancak kendi görüşlerini de ortaya koyan Platon'un adalet anlayışı, özette, insanın kötülükten ve zulümden kaçabildiği kadar kaçabilmesidir. Adalet ancak kötülükten uzaklaşarak kendisine yaklaşılabilen bir erdemdir. Platonun yöntemi negatiften uzaklaşma yöntemidir: Negatif olandan ne kadar çok kaçınırsanız; adalete o kadar yaklaşmış olursunuz. Bundan dolayı hukuka uymamak insanı adaletten uzaklaştırır. Hukuka uymak ise insanı adalete yaklaştırır.¹¹ İnsanın isteyerek ya da zorla hukuka riayet etmesi, adaleti ayakta tutan önemli bir basamaktır. Bir başka deyişle severek ya da otorite ile desteklenen zecri güçle toplum hukuka ne kadar çok boyun eğdirilebiliyorsa o toplum o ölçüde adalete yaklaşmış demektir.

Platon tüm insanların eşit ölçüde iyi olduklarına inanmaz. Bu yüzden devlet eğitimine önem verir ve erdemler eğitimini ön plana çıkarır. Adil bir toplum ona göre ihtiyaçların karşılıklı olarak tatmin edildiği bir toplumdur. Farklı kabiliyetler ile şehirde/poliste herkes gerçekte doğal ihtiyaçların karşılanmasına katkıda bulunmuş olur.¹²

Platon'a göre hakikat sevgisi de bizi diyalektiğe iter, duyu algısının ötesine, ideyaya, külli olan kavramsal bilgiye, tikel olandan evrensel olana doğru bizi yükseltir. Diyalektik yöntem tam da bunu gerektirir, dağınık tikellerin tek bir ideada kavranmasından ve ideanın genelleştirme ve sınıflandırma süreçlerinde türlere bölünmesinden oluşur.¹³ Bu nedenle Platon adalet kavramını daha çok insanın iç dünyası üzerinden inşa etmeye çalışır ve bu nedenle "epistemeyi/irfan bilgisini" çokça önemser.

Gerçi Devlet'te tıpkı canlı evren gibi erdemli bireysel ruhlar da bir bütün olarak örgütlenmelidir anlayışı ön plana çıkmaktadır. Ancak Platon'a göre insanın iç dünyasında adaleti inşa edecek sonsuz bir güç kaynağı vardır. Bir başka deyişle içerde insanı yöneten tarafsız bir güç, yani akıl vardır ve insanı mutlaka o yönetmelidir. Toplumda ruhun işlevleri kadar sınıflar vardır ve bu sınıfların birbiri ile ilişkileri sağlıklı bir ruhta bulunan ilişkilere karşılık düşmelidir. Tam da burada felsefe eği-

¹⁰ Adnan Güriz, Hukuk Felsefesi, A. Ü. Yayınları, Ankara, 1996 s.161.

¹¹ Arslan Topakkaya; "Adalet Kavramı Bağlamında Aristoteles- Platon Karşılaştırması", *Filsf*, sayı:6 (2008), ss.27-46, burada s.32 vd.

¹² Gunnar Skirbekk, Felsefe Tarihi, Çev. E. Akbaş, Üniversite Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1971, s.83.

¹³ Frank Thilly, Bir Felsefe Tarihi, Çev. N. Küçük, İdea Yayınları, İstanbul, 2010, s.73.

timinin önemi devreye girer.¹⁴ Platon'a göre kötülük/zülüm bir hata olarak değil, bir ruh hastalığı olarak ele alınmalı ve hekimliğe karşılık gelen bir bilimle tedavi edilmelidir.¹⁵ Ona göre adalet her insanın kendi yeteneklerine göre üzerine düşen görevleri yapmasıdır. Başkalarının işine burnunu sokmamak en büyük toplumsal adalettir. Platon, adalet “herkese borcu olanı geri vermektir” düşüncesi üzerinde dikkatli bir araştırmacı olarak durur.¹⁶ İnsan insana iyilik borçludur, kötülük değil; bu nedenle insana olan iyilik borcumuzu ödemek adalet, ödememek ise adaletsizlik/zülümdür. O, Tanrıya karşı olan borç konusundaki hassasiyetini hocasından örnek olarak zaten almıştı. Platon'a göre asıl adalet insanın iç dünyası ile ilgilidir. Adil insan, dürüst ve içindeki çatışmalara izin vermeyen insandır. Denge, iç huzur, ahenk ve içsel barış bu anlayışın temel özellikleridir. Bu nedenle Platon şu dört temel klasik erdeme sürekli dikkat çeker: Cesaret, ölçülülük, bilgelik ve adalet. Daha sonra göreceğimiz üzere Platon'dan çok etkilenmesine rağmen Farabi, erdemleri hikmet, cesaret ve iffet olarak üç temel erdem olarak saymakta, ancak bu üçü gerçekleşirse dördüncü olarak adalet erdeminin gerçekleşebileceğinden bahsetmektedir. Gerçi Platon da ilk üçünün gerçekleşmesi sonucu adaletin gerçekleşmesinden söz etmektedir.¹⁷ Ancak Farabi insanın üç temel yetisine (düşünme, öfke ve şehvet) uygun olarak hikmet, cesaret ve iffeti saymaktadır ve en üstün erdemin ahlaki bir erdem olan adalet olduğu gerçeğine dikkat çekmektedir.¹⁸ Bir başka deyişle Farabi açısından söz konusu üç erdem, gerçekleşmiş olsalar bile adalet erdemi gerçekleşmeden amaç açısından bir anlam ifade etmezler.

Aristoteles (384-322)

Adalet, tıpkı sosyal bir organizma gibi üyeler arasında ahenkli ilişkiler içinde olmaya ve uyum hâlinde olmayı başarabilmeye bağlıdır. Genel anlamda Aristoteles adaleti “iyilik sevgisi” olarak değerlendirir. Aristoteles için adalet öncelikli olarak toplum/polis ve devlet açısından değerlendirilmelidir. Platon içsel erdemlerden söz ederken Aristoteles daha çok erdemli toplum, adil bir devlet, iyi bir anayasa gibi politik erdemlerden söz etmektedir. Aristoteles'in insanın toplumsal bir varlık olduğu düşüncesi kendisinden sonraki düşünürleri etkilemiştir. O adaleti dışarda, şehirde gerçekleştirmek ister ve ve hukuk üzerinde daha çok durur. Aristoteles'in hukuk düşüncesine en önemli katkısı dağıtıcı ve denkleştirici adalet kavramlarını

¹⁴ Frank Thilly, a.g.e. s.83.

¹⁵ Eduard Zeller, *Grek Felsefe Tarihi*, Çev. A. Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, s.184.

¹⁶ Platon, *Devlet*, çev. Hüseyin Demirhan, Palme Yayıncılık, Ankara, 2007, s.23.

¹⁷ Gunnar Skirbekk, *Felsefe Tarihi*, Çev. E. Akbaş, Üniversite Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1971, s.83.

¹⁸ Arslan Topakkaya, *Adalet Kavramı Bağlamında Aristoteles – Platon Karşılaştırması*, s.34 vd.

birbirinden ayırmasıdır.¹⁹ Dağıtıcı adalet, şeref/onur ve malların paylaşılmasında herkesin yeteneğine ve toplum içindeki durumuna göre kendine düşeni veya hakkını almasını emreder. Dağıtıcı adaletin amacı kişi ile toplum ve kişi ile devlet arasındaki ilişkileri düzenlemektir.²⁰ Bir başka deyişle amaç, haksızlığın önüne geçmek ve toplumda fesadı veya şiddeti önlemektir. Çünkü fesadın veya şiddetin olduğu yerde hiçbir şekilde adalet işletilemez.

Denkleştirici adalet ise düzeltici adalettir. Bu adalet, hukuki bir ilişkide taraf olanların eşit muamele görmesini gerektirir. İradi sözleşmelerde her bir tarafın kazanç ve kaybı arasında bir dengenin sağlanmasına, cezanın suçla mütenasip olmasına riayet etmelidir. Adalet terazisini, adaleti uyguladığı kişileri görmeksizin kullanan gözü kapalı tanrıça Themis denkleştirici adaletin sembolüdür.²¹ Themis aslında ebedi olan tanrısal yasadır, onun karşısı insansal yasa ise Nomos Nemesis'tir. Denkleştirici adalette kanun önünde eşitlik oldukça önemlidir. Aristoteles'e göre adalet başkaları ile ilişkiyi belirleyen yönlendirici bir erdemdir.²² Çünkü ister bir yönetici olsun ister yalın bir yurttaş, adalet sonuçta refahı veya mutluluğu amaçlar.. Bu nedenle adalet “mutluluğu amaçlayan” anayasaya bağlılık ve ona karşı doğruluk olmasıdır. Aristoteles, “iyi bir düzenin iki ögesi vardır: konulmuş yasalara uymak, uyulan yasaların iyi olması.”²³ der. Aksi takdirde adalet, adalet olmaktan çıkar. Aristoteles Nikomakhos'a Etik'in beşinci bölümünde temel nitelikteki siyasi erdem yani adalet üzerinde çok iyi bir inceleme yapmıştır. O “burada erdemın parçası olan adaleti arıyoruz. Dediğimiz gibi böyle bir adalet vardır. Aynı şekilde kötülüğün bir parçası olan adaletsizliği de ele alacağız.”²⁴ der. Bu detaylı inceleme Ortaçağın sonlara kadar doğal hukuk anlayışının temeli olarak kalmıştır. Adaletin gerçek işlevi, ödül ve cezanın doğru dağıtılmasıdır.²⁵

Niçin Adalet?

Farabi'nin felsefesinde mutluluk en yüksek amaç olarak kabul edilir. Adalet erdemi diğer erdemlerden farklı olarak mutluluk yoluna kişiyi yönelten en üstün

¹⁹ Aristoteles'in Dağıtıcı ve düzeltici adalet kavramlarının Farabi'ye etkisi konusunda geniş bilgi için bakınız: Ramazan Turan, Farabi Düşüncesinde Adalet: Dağıtıcı ve Düzeltici Adalet kavramlarının Yansımaları, E. Ü. Sos. Bil. Dergisi, XL, 2016 s.53-71

²⁰ Arslan Topakkaya; “Aristoteles'te Adalet Kavramı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt II/6, Kış 2009, ss.628-634., burada s.630 vd.

²¹ Adnan Güriz, Hukuk Felsefesi, A. Ü. Yayınları, Ankara, 1996 s.175.

²² Frank Thilly, Bir Felsefe Tarihi, çev. Nur Küçük, İdea Yayınları, İstanbul, 2010, s.101.

²³ Aristoteles, Politika, Çev. Mete Tuncay, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1983, s.123.

²⁴ Aristoteles, Nikomakhosa Etik, çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınları, Ankara, 1997, s.91.

²⁵ Eduard Zeller, Grek Felsefe Tarihi, çev. Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, s.233.

erdemdir.²⁶ Adalet öncelikle eksikleri yetkinleştirmek, düzensizliği düzen hâline getirmek için vardır. Çünkü akıllı faal duruma getirmek demek, onu bir ilkeye bağlamak demektir. Bu, aklın kendi kendine bağlanma ilkesi veya akıl, İlk İlkeden sudur ettiği için O'na bağlanma ilkesi şeklinde iki şekilde de olabilir. Bir ilkeye bağlanmanın anlamı ise hem iç hem de dış dünyada kozmos/düzen oluşturmak anlamına geldiği de açık bir gerçektir. Aklın ilk ilkeye yönelmesinin sonucu “ittisal” ile son bulur. Farabi'nin “akıl kendisiyle yalnız kalınca”²⁷ şeklinde ifade ettiği, aklın kendine yönelmesinin felsefedeki adı refleksiyon veya temaşa yöntemidir ve felsefenin tercih ettiği yöntem de budur.

Farabi adalet konusunu öncelikle kozmik/ilahî/küllî adalet açısından değerlendirir.²⁸ İlke adil olduğundan ve kozmosta da adalet ilkesi işlediğinden dolayı, insanda da adalet ontolojik olarak var olmalıdır. İnsanın yaratılış amacı olan mutluluğu kazanabilmesi için de mutlaka adalet erdemi gereklidir. İnsan iradesi iyi ve adil olmayı sever ve insan, doğası gereği sevdiği şeyin peşinde gitmek ister. Adaletsizlik, insanın akıllı gereği sevdiği yoldan gitmemesi için insan olmaktan pay alamamış zalimler tarafında yoluna konulmuş dikenlerdir. Adalet sever insanların yoluna her devirde diken koymak zalimlerin en eski âdetlerindedir. Adaletsiz bir insan için ise adalet, onun yoluna konulmuş haksız bir dikendir. Bu algının nedeni, zalimin zihin hastalığından kaynaklanmaktadır. İnsanın yaratılış amacı olan mutluluk yolunda yürüyebilmesi için “kendine hâkim olabilen”, “kendini kontrol edebilen”²⁹ adil bir insan olmaya; erdemli bir şehre ve erdemli bir yönetime ihtiyacı vardır. Bu nedenlerle adalet erdemi akıl ve iradeden oluşan insan doğası için zorunlu ve mutluluk için gerekli olan bir erdemdir.

İnsanın doğası fiziki (beşeri insan) ve metafiziksel ben (ilahî insan) olmak üzere iki boyuttan oluşmaktadır. Beşeri boyutu ile insan, sadece belirlenmiş doğanın bir parçasıdır. Kendinde potansiyel olarak var olan akıllı, bilfiil harekete geçirebilecek durumda ve güçte değildir. Böylece akıl bil kuvve hâlindeyken iyi-kötü, doğru-yanlış ve adil-zalim ayırımalarını (temyiz) da yapamaz.³⁰ Bir başka deyişle bu hâldeyken akıl seçme gücüne henüz sahip değildir. Metafiziksel ben ise akıl ve iradesini bilfiil

²⁶ Farabi, Mutluğun Kazanılması, Çev. Ahmet Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s.73-75.

²⁷ Farabi, El Medinetül Fazıla, çev. Ahmet Arslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990 s.89

²⁸ Yaşar Aydın, Farabi'de Kozmik Uyum, Bağlılık ve Düzenin İnsani Alana Yansıması, Kur'an ve Sosyal Adalet, Bursa, 2016, s.146

²⁹ Farabi, kendini erdemlerle kontrol edemeyip, kin, nefret, öfke gibi nefsanî niteliklerle hareket eden, eylemlerde bulunan insanları ayırt etmektedir.

³⁰ Farabi, Mutluluk Yoluna Yönelme Çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Ü. Yayınları, İzmir, 1993, s.28.

kullanabilen insandır. O, seçme gücüne sahiptir.³¹ Mutluluğunun peşinde koşan, mutluluk yoluna yönelten adaletin güçlü bekçisi, işte bu bendir. İnsanın özünde adalet hem bir bilgi/fikir/kavram olarak hem de bir duygu/özlem/intikam olarak vardır. Adalet duygusu vicdan veya öç almak/intikam olarak ortaya çıkar. Adalet duygusu, insanı doğru bulmadığı eylemleri kınamaya ve hatalı/haksız davranışlara karşı misilleme/öç almaya yöneltebilir. Bu durum beşeri doğanın mutluluğa doğru yönelmesinin doğal yoludur. Ancak erdemli bir yol değildir. Vicdan, adalet fikrini; adalet fikri ahlakı; ahlak da hukukun temel normlarını oluşturur.

Adalet Özlemi ve Adalet Talebi

Adaletin hem bir kavram/fikir hem de bir duygu olarak karşımıza çıkmasının önemli olumlu sonuçları vardır. Toplumda “adaleti talep edenler çoktur ama nedense adaleti özleyenler azdır” tespiti yanlış olmasa gerektir. Bunun nedeni adalet özleminin önemsiz olması mıdır? Hayır. Peki neden? Kanımızca bunun nedeni şudur: Adalet talebi için zemin hazırlayan fikirler/ideolojiler yaygındır ve bunlardan kolayca etkilenmek mümkündür. Ancak ideaya, güzelliğe karşı içimizdeki özlemi harekete geçirecek psikolojik güç henüz etkisini bize göstermemiştir. Adalet talebinde mutlaka olumsuz ve olumlu bir karşılık buluruz. Ancak *adalet özleminde* bizi adaletin gerçekleşmesinden başka bir şey tatmin etmez. Adaletle ilgili özlem arayışı da merhamet/empati duygusunun birey ve toplumda gelişmesine neden olur. Bu husus adaletle ilgili duygu eğitimi açısından önemlidir.

Bir toplumun birey ve kurumlarında adalet özlemi özlemlerin en büyüğü olarak kaldığı sürece; o toplumun ruhunda erdemler çalışır hâle gelir, birey ve toplum kendiliğinden mutluluğa yönelir. Buna karşılık bir toplumda “*adalet özlemi*” olmayıp sadece “*adalet talebi*” artarsa talepleri karşılanmayan talepkârlar gücün peşine takılarak adalet taleplerini duygudan yoksun bir biçimde dile getirebilir ve şiddeti kolayca meşrulaştırabilirler. Başlangıçtaki masum adalet taleplerinin sonradan şiddete kolayca dönüşmesinin gerçek nedeni burada aranmalıdır. Oysa başından beri *adalet derdi* ve *adalet arayışı* içinde olan toplumlar adalet taleplerinde empati güçlerinden dolayı hep azimli ve kararlı bir seviyede, tutarsızlığa düşmeksizin tutmaya çalışırlar. Bu nedenle fikre/ideolojiye dayalı adalet talebi ile kökleri bireyin doğasında olan adalet özleminin bir arada gözetilmesi daha makul gözükmektedir. Sonuçta duygu olmadan fikirler tek kanatlıdır ve uçamazlar.

³¹ Farabi, El Medinetül Fazıla, çev. Ahmet Arslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1990 s.44.

Farabi “en iyi”, “en faydalı”, “en güzel”³² olan şeylerin kazanılması için gereken alışkanlıkların eğitimi konusunda işte bu hususa dikkat çekmektedir.³³ Duygu ve düşünce eğitimi bir arada olmalıdır.³⁴ Bu nedenle olsa gerek Farabi iyi ve güzeli aynı anlamda kullandığına kendi dikkat çeker.³⁵ İyiliğin ve güzelliğin birlikteliğine aynı zamanda adil davranış ve adaletin meydana gelmesi için güzel duyguların olması gerektiğine işaret eder. Adalet duygusu *iyi, güzel ve doğrunun* daima bir arada var olmasına bağlıdır. Bu duyguların eksikliğinden dolayı hem adalet gecikmekte hem de adaletsiz sistemler elinde adalet, her geçen gün dünyanın en pahalı metaı hâline dönüşmektedir.

Günümüz dünyasının içinde bulunduğu kötü durumdan dolayı adalet talebinin artması şaşırtıcı değildir ancak adaleti özleyen, onu dert edinen, adalet özlemi duyanların etkinliğinin zayıflığı üzücüdür. Talepleri karşılanmadığında tepki gösterenleri görmek mümkündür. Ancak dünyadaki adaletsizliğin artmasından endişelenerek; adaleti özleyenlerin, örneğin bir meydana buluşup, topluca özlem duygularını haykırmalarını; üzüntülerini ifade etmelerini veya topluca ağlamalarını görmek hiç de alışıldık bir durum değildir. Acaba duygunun böyle öne çıkması adalet dağıtımını ellerinde tutan adaletsizlerin az da olsa vicdanlarını rahatsız etmeye yaramaz mı?

Hak, Liyakat ve Pay Teorisi

Varlığın kendisinden ortaya çıktığı İlk Var Olan, adil ve haktır/gerçektir. İlk Var Olan, Hak ve Hakikat olduğu için kozmolojik/ontolojik adalet vardır. İnsan da iradesi gereği hak ve hakikati örnek alarak adaleti kendi iç ve dış dünyasında, aynı zamanda yaşadığı şehir, ülke ve milletlerin birleştiği dünyada gerçekleştirme fikrine ve duygusuna sahip olmalıdır.³⁶ Öyleyse adalet/doğruluk ve gerçeklik/hakikat var olandır ve var olandan yola çıkarak insan onu gerçekleştirmek ödevi ile görevlendirilmiştir.

Bu durumda adalet/doğruluk ve gerçeklik (hak ve hakikat) varlıkla bir arada olması gereken ontolojik ve epistemolojik iki unsurdur. Çünkü İlk Var Olanın adil ve gerçek/hak olması gerçeği, O’ndan var olan varlığın da adil ve gerçek/hak olmasını

³² Farabi, Mutluğun Kazanılması, Çev. Ahmet Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s.75

³³ Farabi, Mutluğun Kazanılması, Çev. Ahmet Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s.79.

³⁴ Bakınız. Bayraktar Bayraklı, Faarbi’nin Eğitim Felsefesinde Adalet Kavramı,,M.Ü.İ.F. Dergisi, Sayı,5-6, 1993

³⁵ Farabi, Mutluluk Yoluna Yönelme Çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Ü. Yayınları, İzmir, 1993, s.51

³⁶ Farabi, Mutluğun Kazanılması, Çev. Ahmet Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s.66

gerektirir. Ancak bu durum özellikle insan söz konusu olduğunda pek geçerli gibi gözükmemektedir. Bununla birlikte Farabi'ye göre en mükemmel varlık, Tanrının varlığından en çok pay almış varlıktır. Adalet İlk İlkeden en çok pay alabilmeye bağlıdır. Akıl varlıktan en çok pay almış olandır, buna karşılık en az pay alan ise maddedir. Evrende ontolojik olarak akılsallık, adaleti ve gerçekliği ortaya çıkarmaya çalışan en büyük güçtür.³⁷ Bu durumda en mükemmel varlık ve akılsal güç aracılığıyla en mükemmel olana yönelme, kozmik adaletin bir gereğidir. İlk Var Olan, varlıklar arasında en çok adil ve gerçek/hak olarak adlandırmaya en layık olandır. O'nun adaleti ve gerçekliği saf adalet ve gerçeklikten başka bir şey değildir. O, yaşamı, adalet ve hakikat ile var oluşa getirir. Bunu da liyakat ve pay almak ilkesine göre yapmaktadır.³⁸

Var oluşun temelinde adalet vardır. Her varlık varlığa geldikten sonra varlığını korumak (ölümsüzlük arayışı) ve uygun koşulları bulduğunda yaşamını sürdürmek gibi iki temel güdüye sahiptir. Varlık, madde ve formdan/surettten meydana gelmiştir. Formlar birbirine her zaman zıt olarak vardır. Madde ise sadece bir formu ve daha sonra bu formum öteki zıddını kabul eder özelliktedir. Cisimler madde ve form/suret bakımından *bir liyakat ve bir hakka* sahiptirler. Formu bakımından onun hakkı, bekasını sağlamak yani varlığını devam ettirmektir. Maddesi bakımından onun hakkı ise sahip olduğu varlığa zıt olan bir varlığı gerçekleştirmektir. Ancak formun bu iki varlık tarzını aynı anda gerçekleştirmesi mümkün olmadığından, zorunlu olarak onlardan birini belli bir zamanda, diğerini ise bir başka zamanda gerçekleştirmesi gerekir. Öyle ki önce bir varlık varlığa gelir ve sonra yerini öteki, zıttı olan varlığa bırakmak için varlıktan çekilir. Çünkü hiçbirinin varlığa diğerinden daha fazla hakkı yoktur. Zira formların varlık ve devamlılıkta belli bir hakları vardır.³⁹

Farabi'ye göre varlıkta ontolojik adalet, “maddenin formlardan birinden alınması, diğerine verilmesi veya diğerinden alınması ona verilmesi ve bunun sırayla yapılmasıdır.”⁴⁰ Ancak Farabi'ye göre varlıklarda adaletin tam olarak gerçekleşmesi gerektiğinden, bir ve aynı varlığın sayı bakımından bir olarak devam etmesi mümkün değildir. Bu durumda onun devamlı varlığının bir tür olarak sağlanması gerekir. Bir şeyin tür bakımından devam etmesi için de türlerin bireylerinin belli bir zamanda var olmaları, varlıkta devam etmeleri ve daha sonra ise varlıktan çekilip,

³⁷ Farabi, El Medinetü'l Fazıla, çev. Ahmet Arslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1990, s.9.

³⁸ Farabi, Es- Siyaset ul Medeniyye, Çev. Mehmet Aydın, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992 s.29

³⁹ Farabi, a.g.e. s.39.

⁴⁰ Farabi, a.g.e. s.40

yerlerini aynı türden başka bireylerin alması ve onların da belli bir süre varlıkta devam etmeleri gerekir. Sonra bu bireyler de varlıktan gider ve onların da yerlerini aynı türden başka bireyler alır, bu böylece sürüp gider.⁴¹ İşte bu, ontolojik adaletin gerçekleşmesi için varlıkta var olan ebedi yasa ve adil bir düzendir. Bu ebedi yasa ve adil düzen tüm cisimler için geçerlidir. Farabi şöyle der: “Bu cisimlerden her birinin formu bakımından *bir liyakati ve bir hakkı* olduğu gibi maddesi bakımından da *bir liyakati ve bir hakkı* vardır. Cismin, formu bakımından hakkı, sahip olduğu varlığı sürekli olarak devam ettirmektir. Maddesi bakımdan hakkı ise sahip olduğu varlığa zıt ve karşı olan bir başka varlığa sahip olmaktır. *Adalet, cisimlerin hak ve layık oldukları şeylerin yerine getirilmesidir.*”⁴² Bu durumda adalet herkese payına düşeni, layığını vermektir. Adalet, hakkı hak edene vermektir. İnsan bu paya, liyakate ve hakka karşı tam sorumludur.

Bize göre Farabi, adalet anlayışı için bir tür hak-liyakat-pay teorisi önermektedir. Evren bu teoriye göre çalışıyorsa insani işlerin olduğu bir dünyanın da hak-liyakat-pay teorisine göre inşa edilmesi gerekir. Bir başka deyişle insani işlerin de bu teoriye göre çalıştırılması sağlanmalıdır. Adalet bunu gerektirir ve ontolojik adaletten çıkarılabilecek ders de budur. Hak ilke edinilmelidir. Her şey liyakatine göre pay almalı ve pay vermelidir. İnsan bunun dışında ne hileli yollar aramalı ne de bir talepte bulunmalıdır. Bir toplumda hak-liyakat-pay dengesi bozulduğunda adaletsizlik o toplumda hemen baş gösterir. Bir toplumda liyakati olmayanlara birileri tarafından pay dağıtılıyorsa; o toplum zihin sağlığını kaybetmeye başlamış demektir. Liyakatsizce ve liyakatsizliğe doğru atılan her adım, toplumu ve o toplumun fertlerini korkunç bir şekilde çürütür. Hak-liyakat-pay teorisinde her zaman gözetilmesi gereken temel husus, adaletsizlik ile kim olursa olsun hiç kimseyi incitmeme ahlaki amacıdır. Adalet kavramının ahlakla olan bağı bu noktadan başlatılmalıdır. Farabi, Aristoteles’in denkleştirici adalet anlayışını, bu yüzden olsa gerek eserlerinde ön plana çıkarmamıştır.

Şu problemi tartışmak hak-liyakat-pay adaleti ile denkleştirici adaleti kıyaslama açısından ilginç bir örnek olabilir: Sigara fiyatlarının, kullanıcılarına caydırıcı olsun diye artırılıp artırılmaması... Hak-liyakat-pay anlayışına göre sigaraya uygulanan her fiyat artışı, tiryakilerin kendini kontrol edememesinden dolayı diğer ürünlerin piyasadaki tüketim payından, -tiryakiler sigara için artık daha fazla bedel ödediği için- haksızca alınmış bir pay olacaktır. Oysa denkleştirici adalet anlayışına göre

⁴¹ Farabi, a.g.e. s.41

⁴² Farabi, a.g.e. s.41.

sigaraya hak ettiği kadar fazla konulmuş fiyat, aslında tiryakilerin sigara alamayıp içmemesi için iyileştirici yani denkleştirici bir adalettir ve bu artırımı adaletsiz değildir. Şimdi hangi adalet, adalettir?

Hak-liyakat-pay anlayışına göre ne olursa olsun hiçbir zaman varlıktaki hak-liyakat-pay dengesini bozmamak gerekir. Herkese layık olduğu, hak ettiği pay mutlaka verilmelidir. Aynı mantık, adil bedel teorisinde de geçerlidir. Farabi, buna çok önem verir. Çünkü piyasada ürünlere konulan fazladan her fiyat artışı, öteki kalemleri mutlaka olumsuz etkileyeceğinden sonuçta toplumsal adaleti ve güveni ortadan kaldırmaya sebep olacaktır.

Farabi'ye göre herkese payını verme ilkesi Yunan'lılarda olduğu gibi sadece insanlar arasında değil, tam tersine tüm evrende işlemekte olan ilahî bir düzendir. Bu nedenle Farabi'nin bu adalet anlayışı zorunlu olarak başta madenler, bitkiler, hayvanlar, insanlar, ilahî varlıklar ve Tanrıya karşı olan hakları ve ödevleri ortaya koymaktadır. Çünkü ona göre insan tüm varlığa karşı kesin borçludur.

Platon, adalet her birine gerekeni, borçlu olunanı vermektir diyordu. Farabi de aynı görüştedir. Bu durumda “insan insana, insan varlığa niçin ve ne borçludur?”, sorusu ortaya çıkmaktadır. İnsan, Farabi'nin sözünü ettiği evrensel/küllî ontolojik adalet anlayışından dolayı tüm varlığa karşı borçludur. Ne borçludur sorusuna gelince: insan, insana ve tüm varlığa iyi olmak ve iyilik yapmakla ebedi olarak borçludur. Bu durumda adalet ebedi borcunu ödemek için gösterilen fikrî ve duygusal çabadır. Ben niçin başkasına, öteki varlığa borçluyum? Çünkü tüm varlık gerçekte “birdir” (ehad) de ondan. Borçlu olmak sana verileni iade etmeyi gerektirir. Varlıktan alınan, sana verilen, sadece iyiliktir, bunun da sadece iyilik olarak ödenmesi gerekir. Bu da neden erdemli olmak gerektiği ile ilgili sorunun dolaylı bir cevabıdır. Tüm haklar doğal hukuka yani akıl ve özgürlüğe dayanır.⁴³ İnsan haklarının kökeni de aslında, insanlığın Tanrıya karşı olan borcunu ödeyeceğine dair ahbine (ahd-i atik) dayanır.

Adalet Nedir?

Farabi, Fusûsü'l Hikem adlı kitabında “Bunlar bir şehrin nasıl yönetilmesi, nasıl imar edilmesi, şehir halkının nasıl iyileştirilmesi ve mutluluğa doğru yönlendirilmesi gerektiği ile ilgili eskilerin sözlerinden alınan, birçok ilkeyi kapsayan hikmetli

⁴³ Atilla Yayla, Adalet Teorilerine Bir Bakış, Yeni Form, Ankara, 1991, s.33-40 Ayrıca bkz. Atilla Yayla, Özgürlük Yolu: Hayek'in Sosyal Teorisi, Turhan Yayınları, Ankara, 1993.

sözlerdir.” der.⁴⁴ Farabi'nin sözünü ettiği aforizmalar, onun özellikle siyasetle ilgili görüşlerini ve adalet anlayışını kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Farabi, El Siyaset ül Medeniyye adlı eserinde adaletin uygulamalı biçimi olan şehir örnekleri ve erdemli-cahil şehir tanımları üzerinde durur. Onun El Medinetü'l Fazıla adlı eseri ise adalete dayalı olarak mutluluğun tam olarak gerçekleştiği erdemli şehir tasvirinin yapıldığı ve ideale dayalı görüşlerini içerir. Şimdi adalet anlayışı açısından Farabi'nin bu görüşlerini inceleyelim.

Farabi, yöntem olarak öncelikle problemin net olarak ortaya konulması; problemin nereden kaynaklandığını tespit etmek gerektiği görüşündedir. Daha sonra “her problemde istenen şey, onunla ilgili kesin doğruya ulaşmaktır”⁴⁵ ilkesinin herhangi bir araştırmada çalıştırılması gerekir. Farabi, problemi araştırmadan önce aşağıdaki metotların⁴⁶ tümünün birer sanat olduğunu bilmek ve uygulamak zorunludur:

- Lehteki ve aleyhteki delillerle problemi gerekçelendirmek.
- Problemin niçin, ne ile var olduğu ve nedenini, tanımını doğru tespit etmek.
- Varsa birbirinden farklı çözümleri araştırmak.
- Probleme ilgili olumlu ve olumsuz görüşleri aynı anda göz önüne alıp dikkatlice dinlemek.
- Problemin çözümünde her seferinde farklı metotları uygulamak.
- Delillerden yolla çıkarak kesin/yakın, kanaat (ikna) ve zan (doks) sonuçlarını birbirinden ayırmak.

Adalet probleminin ortaya çıkması ilkin adaletsizlik ve zulmün ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. Bir yerde zulüm varsa adalet yoktur. İkinci olarak adaletin açık ve seçik ortaya çıkmamak gibi bir huyu vardır. Adaletin bazen haksızlık gibi gözükmesi, onu tanımayı zorlaştırır. Örneğin ölüm, önlenemez kazalar, doğal afetler sonucu yaşanan yıkım haksızlık olarak yorumlanabilir. Adaletin tanımları da yaklaşım yöntemlerine göre farklılık gösterebilir. Örneğin adaleti, eşitlik, güvenlik, refah, mutluluk, iyilik ve özgürlük ilkelerine göre tanımlamak mümkündür. Tanıma göre de farklılıkların ortaya çıkması doğaldır. Genel olarak adalet şu üç ilke: Şerefli yaşamak, kimseye zarar vermemek ve herkese payına düşeni vermek, açısından değerlendirilir. Herkese payını vermek klasik bir tanımdır.

Farabi adalet kavramını öncelikle ontolojik bir kavram olarak ele almış ve bu

⁴⁴ Farabi, Siyaset Felsefesine Dair Görüşler, Çev. Hanıfı Özcan, M. Ü. İ. V. Yayınları, İstanbul, 2014, s.47.

⁴⁵ Farabi, Mutluğun Kazanılması, Çev. Ahmet Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s. 52.

⁴⁶ Farabi. a.g.e. s. 52-53.

kavramı İlk İlkeden feyz ve sudur sırasında her varlığın kendi mertebesine göre İlk Var Olandan bir varlık payı alması şeklinde açıklamıştır. Buna göre ontolojik adalet var olan her şeye varlık hiyerarşisi içindeki düzene göre insanın tamlık ve mükemmellik kazanma çabasıdır. Kişi eksikliğini yetkinliğe dönüştürdükçe tam varlıktan aldığı pay daha da artacak kişi böylece mutlak adil olana geri dönecektir. Bu anlamda kişi kendine karşı olan adaletten de sorumludur. Bu nedenle kişi insan olmak konusunda özgür değildir. İnsan insan olmaya adalet ve özgürlük açısından mahkûmdur. Farabi'nin “özgür insanlar” dediği şey bu anlamdadır.⁴⁷

Farabi'ye göre “insanın insan olmasını sağlayan şey akıldır”⁴⁸ akıl ise insanın hak, pay ve liyakatine göre bilfiil hâle gelir. Kuvve hâlindeki akıl, insanı insan yapmaz. Hak, pay ve liyakattin işlediği yerde adalet, adaletin işlediği yerde ise “özgür insanlar”⁴⁹ olur. Bir başka deyişle insan adil ve mutlu insan olur. Mutluğu insan ancak kötü olanı terk etmekle kazanabilir. Zülüm (cevr) toplumu mutsuz eden en kötü şeydir. Farabi'ye göre çok zalim birine insanlıktan pay almışlar gibi muamele göstermek insanlığa haksızlık olur. Zira Farabi'ye göre Akıllı karanlığa, yani zulme/maddeye mahkûm etmek demek, aslında akla haksızlık etmek demektir. Yine Farabi'nin doğuştan kötülük, zülüm, haksızlık yapmaya meyilli kişiler için “vahşi hayvan” kavramını kullandığını da belirtmek gerekir.⁵⁰ Bu türden insanlar yaptıkları zülüm ve kötülüklerden dolayı yırtıcı hayvanlar gibidirler. Dolayısıyla bunlara insan gibi değil, “zararlı hayvana yapılan muamele yapılmalıdır.”⁵¹

Adaletsizliğin temelinde nefsin/zihnin sağlıksız olması yatmaktadır. Nasıl ki beden için sağlık ve hastalık varsa, nefis/zihin için de sağlık ve hastalık vardır. Nefsin/zihnin sağlığı ona devamlı *iyi, doğru ve güzel eylemler* yaptıran durumlara (hey'at) veya şemalara sahip olmasıdır. Burada insanın kendisiyle *iyi, doğru ve güzel eylemler* yaptığı durumlar (el- hey'at en nefsiyye) ile erdemler ortaya çıkar. Bedenleri tedavi eden hekim ise nefsi de kötülüğüne karşı tedavi eden kişi (el melik) Başkan-dır.⁵² Farabi, sultan veya başkan kavramını adaletin sembolü ve kaynağı olan bir *arketip* şeklinde kullanmaktadır. Başkan, nefislerin/zihinlerin hastalığını araştırıp ona göre halkı için tedbir alan ve gerektiğinde onları tedavi edebilen, şehir halkı

⁴⁷ Farabi, Mutluluk Yoluna Yönelme Çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Ü. Yayınları, İzmir, 1993, s.48.

⁴⁸ Farabi, a.g.e. s.54.

⁴⁹ Farabi, Mutluluk Yoluna Yönelme Çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Ü. Yayınları, İzmir, 1993, s.48

⁵⁰ Farabi, Siyaset Felsefesine Dair Görüşler, Çev. Hanifi Özcan, M. Ü. İ. V. Yayınları, İstanbul, 2014, s.56.

⁵¹ Farabi, Es- Siyaset ul Medeniyye, Çev. Mehmet Aydın, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992 s.53.

⁵² Farabi, Siyaset Felsefesine Dair Görüşler, Çev. Hanifi Özcan, M. Ü. İ. V. Yayınları, İstanbul, 2014, s.82.

arasında kolay kolay yok olmayacak şekilde adil ilişkiler kuran ve halka iyi alışkanlıklar kazandıran bir arketiptir. Başkanın devlet adamlarından (bürokratlar) farkı budur. Devlet adamları sadece devletin işlerinin adil bir şekilde yürütülmesinden sorumludurlar.

Başkanın fikrî ve ahlakî erdemlerin toplumda yerleşmesindeki öncü rolü belirleyicidir. Bu manada Başkanın en önemli görevi cesaret, ölçülülük, hikmet, zekâ, anlayış yetkinliği (cevdetü'l fehm) ve adalet gibi erdemlerin defalarca tekrar edilmesini sağlamak (ritmik tekrar) ve bu erdemleri -kamuoyunun benimsemesini sağlayarak- bireysel ve toplumsal nefste (zihniyette) alışkanlık hâline getirmektir. Başkan bu görevini yapmadığı zaman, adalette adaletsizlik, hukukta hukuksuzluk, doğrudan yanlışlık, iyide kötülük, güzellikte çirkinlik alışkanlıkları topluma hâkim olmaya başlar. Doğru ve yanlış, hak ve haksızlık, adalet ve zülüm birbirine karıştığı için de insanların kafası karışır ve toplum mutluluk ve adalet yolundan sapmış olur. Bu nedenle Başkanın birincil görevini devlet adamlarına bırakmak gibi bir seçeneği asla yoktur. Başkan yönetmekte tıpkı bir Tanrı elçisi, peygamber, iyiliğe örnek olan bir imam, ileriye gören bir lider, iyileştirici bir şaman, akıl, ruh ve nefsleri/zihniyeti çok iyi bilen bir filozof gibi olmalıdır. Akıl tecrübe ile bilfiil akıl olur. Bilfiil akıl insana hayatındaki tecrübelerin artması ile olur.⁵³ Başkanın tecrübelerine önem vermesi ve tecrübelerin korunması ve devam ettirilmesi gerekir. Bunun için de Başkan, bunları iki kitapta tüm tecrübeleri yazmak yoluyla kayıt altında tutmalıdır. Birinci kitabı: “Görüşler Kitabı” ikinci kitabı ise “Eylemler Kitabı” adını koyup muhafaza etmelidir.⁵⁴ Burada bir anlamda devletin derin hafızasından söz eden Farabi, bu bilgilerle toplum eğitilmeli ve karşı çıkanlara da kanıtlar ile ikna edici cevaplar verilmelidir görüşündedir.

Adaletin tecellisi için Başkan ve devlet adamları her zaman hikmet ile hareket etmelidir. Hikmet ile hareket etmek demek adalet, hak ve hakkaniyet ilkesine göre hareket etmek demektir. Pratik hikmet ise hak ve hakkaniyet amacına en uygun gerçekleştirme aracını keşfetme gücü anlamına gelir. Farabi'ye göre pratik hikmeti, “amacı meydana getirmek için en iyi şeyleri ortaya çıkarma ve mükemmel düşünme gücüdür.”⁵⁵ Pratik hikmete sahip olmayan birey ve toplumlar hasta bir beden gibi acıyı tatlı, tatlıyı acı olarak algırlarlar. Kötü kişi daima kötü olan arzuları izler. Fakat nefsin/zihnin hasatlığından dolayı bu kötülüğü, haksızlığı iyi olarak algılar.

⁵³ Farabi. A.g. e. s.74.

⁵⁴ Farabi, Mutluğun Kazanılması, Çev. Ahmet Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s. 84.

⁵⁵ Farabi, Siyaset Felsefesine Dair Görüşler, Çev. Hanifi Özcan, M. Ü. İ. V. Yayınları, İstanbul, 2014, s.74.

Bireyler ve toplumlar eğer hikmeti ve özellikle pratik hikmeti kazanma ve kullanma yeteneğine bir zihniyet olacak ölçüde sahip değillerse nefislerde/toplumda akıl, hikmet, ortak amaçlılık ve adalet yerine hile ve kurnazlık zihniyeti yerleşir. Bir toplum pratik hikmeti kaybetmişse tüm yaşam alanlarında zihin alışkanlığı hâline getirdiği hile, sinsilik ve kurnazlığı; zekâ göstergesi, uyanıklık ve haz kaynağı olarak algılar. Hile, sinsilik ve kurnazlık kısa sürede refah getirir ancak uzun vadede mutluluk sağlamaz. Çünkü hikmet sahipleri sadece yakın değil en uzak nedenleri ve sonuçları da görebilen insanlardır.

Pratik hikmetin yerine kurnazlığı ve hileyi yücelten bir zihniyet, amaca erişmek için her tür aracı meşru görmeye başlayan bir zihniyettir. Bu zihniyete günümüzden bir örnek olarak Türkiye'nin bağına hançer saplayan hain FETÖ'yu misal gösterebiliriz. Hukuk formasyonu aldığı hâlde adaleti hiçe sayarak FETÖ'yu sevk ve idare eden güç odaklarının emirlerini gözü kapalı yerine getiren örgüt mensubu hâkim ve savcılarının durumu, vicdan rahatlığı şovu sergilemeleri ile birlikte düşünüldüğünde ibretlik bir durumdur. Tam da bu örneğin bize anlattığı sebeple, adaletsizliği besleyen kaynakları kurutmak için ortaya konulması gereken asıl mücadele, zihniyete karşı yapılmalıdır.

Adaletin en büyük yakıtı hikmettir. Hikmet yolunun üstündeki en büyük tehlike ise kurnazlık ve hilebazlıktır. Hikmete sahip olmayan insanların işi, her yerde ve her zaman adalete tuzak kurmaktır.

Kuşkusuz insan aziz ve kıymetli bir varlık olarak hak ettiği değeri görmedikçe hikmetin kendisi de adalet oluşturamaz. Çünkü üstün insan, ilahî insan, adil insan, erdemli insan, mutlu insan özdeş kavramlardır. Bu özdeşlikler kurulmadıkça ameli hikmeti aramak sadece kurnazlığa ve hilebazlığa hizmet eder.

Hikmet en yüksek amaca hizmet eder. Pratik hikmet ise bu kutsal/yüksek amaca giden yolun işaretlerini gösterir. Peki, yaşam amacının tespit edilip, hikmetin keşfettiği ve pratik hikmetin bu amacı gerçekleştirmek istediği bu alan neresidir? Bu alan, adaletin tam hâkim olduğu erdemli şehirdir.

Adalet İçin: Sevgi

Farabi'ye göre şehir temelde iki kaynaktan beslenir: Erdemli ve cahil toplumlar. Cahil toplumlar sadece ihtiyaçların bir araya getirdiği toplumlardır.⁵⁶ Adalete dayalı

⁵⁶ Farabi, Es- Siyaset ul Medeniyye, Çev. Mehmet Aydın, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992

erdemli toplumlar ise gerçek sevgi bağı ile birbirlerine bağlıdır. Toplumu oluşturan bireyler sadece adalet ve adil eylemler (hukuk) ile kontrol edilir ve korunur. Sevgi, aile ve kan bağında olduğu gibi ya doğuştan ya da “iradî sevgi” olmak üzere iki türdür. Sevgi yolunda olabilmek için adil, *iyi ve güzel olmak; adil, iyi ve güzel davranmak* gibi iradî eylemlerde bulunmak gerekmektedir. İradî sevgi ise üç türlü tezahür edebilir: Erdeme iştirakten oluşan sevgi, faydaya dayalı sevgi ve zevk için olan sevgi.⁵⁷

Farabi’ye göre adalet her zaman sevgiye tâbidir. Eş deyişle adalet sevgiyi izler. Erdemli toplumda sevgi öncelikle erdeme olan iştiraklerle meydana gelir. Bu bakımdan iştirakleri sevgi ile çoğaltmak erdemleri çoğaltmaktır. Bu iştirakler ise düşünceler ve eylemlerle ilgilidir.⁵⁸

Farabi’ye göre iştirak edilmesi gereken düşünceler üçtür: Başlangıç, son ve hem başlangıç hem de son ile ilgili düşünceler. Başlangıç düşüncelere Tanrı, ruhani varlıklar, örnek iyi insanlar ve varlığın nasıl oluştuğunu örnek verebiliriz. Son ile ilgili düşüncelere ise Farabi, mutluluk örneğini verir. Üçüncüsüne (başlangıç ve son bir arada) ise o mutluluğu elde eden eylemleri misal verir. Adil eylemler buna güzel bir örnektir.⁵⁹ Farabi, her eylemin bir başı, bir sonu ve bir de hem başı hem de sonu vardır dedikten sonra, öyleyse hangi eylemi yaparsan yap, o eylemin başını, sonunu ve hem başını ve hem de sonunu bir arada-her iki durumu daha kolay vizüalizasyon yapması için zihne hazır sunmak- mutlaka düşünmeyi zihinsel alışkanlık hâline getir, demektedir.

Erdemli şehrin sakinleri bu tarzda düşünülmüş görüşler üzerinde istişare edip, görüş birliği oluştuğunda o toplumda karşılıklı sevgi oluşur. Daha sonra karşılıklı faydaya dayalı bir sevgi de ortaya çıkabilir. Ancak bu ikinci tür sevgi sadece onların karşılıklı sevgilerini artırır fakat azaltmaz. Çünkü insan insana yardımcı olmak üzere de var edilmiştir. Bu nedenle sevgi insanın birleştirici yönüdür. Sevgi ayrıştırıp bölen ve parçalayan ve sonra da yutan bir duygu değildir. Öyle ki sonuçta erdemli toplumun insanları sevgi ile birbiriyle birleşirler ve birbirine bağlanırlar.⁶⁰ İnsanın temel özelliği birleştirmektir, ayrıştırmak ve ötekileştirmek değildir.

s.53.

⁵⁷ Farabi, Siyaset Felsefesine Dair Görüşler, Çev. Hanıfı Özcan, M. Ü. İ. V. Yayınları, İstanbul,2014, s.87.

⁵⁸ Adalet-sevgi ilişkisi için ayrıca bakınız. A. Kamil Cihan, İbn Miskevî’te Adaletin Sosyal Boyutu, Kur’an ve Sosyal Adalet, Bursa, 2016, s.181

⁵⁹ A.g. e. s.88.

⁶⁰ A.g. e. s.88

Adil Bedel

Adalet ancak toplumun ortak olduğu iyi şeylerin onların arasında hakça paylaşılması ve bu iyi şeylerin korunmasında ortaya çıkar. Bu iyi şeyler, güven, servet, şeref/onur, makam ve ortak değerlerdir. Şehir halkının tüm bu iyilerde hak ettiği eşit bir ölçüde bir payı vardır. Bu payın hak edilenden az ya da çok tevdi edilmesi (cevr) adaletsizliktir. Az olması fert aleyhine, çok olması ise toplum aleyhine adaletsizliktir. Zira adalet herkesin payının korunmasını gerektirir. Payların korunması için garantilerin (şerait) mevcudiyeti; payların gönüllü olarak değişimi için de değiş tokuşun, yani ticari yaşamın sözleşmeler ile garanti altına alınması gerekir. Farabi'ye göre en büyük güvence piyasadaki “*adil bedel*” sisteminin kesinlikle garanti edilmesidir.⁶¹

Farabi'ye göre burada adalet adil bedel sisteminin doğru, hak ve hakkaniyet ölçülerine göre çalışmasıdır. Adaletsizlik ise haksız bedel sisteminin şehirde alışkanlık hâline gelmesidir.⁶² Bedel sisteminden sadece piyasa anlamamak gerekir, iyi, faydalı olan şeylerin adil bir karşılığı toplumda mutlaka olmalıdır. Serbest piyasaya ekonomilerinde fiyatlara devlet eliyle müdahale edilmemesinin temel mantığı, piyasanın rekabet ilkesine dayanarak adil fiyatları/bedelleri kendi kendine sağlayabileceğine dair iyimser beklentidir. Gerçekte ise piyasa, bilhassa çoğunluğun faydasını gözeten kamusal bir anlayışın yasal standartlarla oturtulmadığı cemiyetlerde ve elbette ki piyasayı işleten hâkim dinamiklerin pratik hikmetlere sahip olmamasından dolayı hileye, sinsiliğe, açgözlülüğe ve kurnazlığa yenik düşmüştür. Bir başka deyişle serbest piyasa kendi kendini kontrol yerine, sermaye ve iktidar odaklarının çıkarlarını ve kârlarını artırmaya dönük işler hâle gelmiştir. Bu durum adaletsizliğe davetiye çıkarmaktadır. Oysa serbest piyasa adına yürütülen haksız kâr sistemine kamu otoritesinin müdahale etmemesi adaletsiz bir tutumdur.

Sonuç

Adalet kozmik ve iradi dünyanın temeli durumundadır. Bu temel olmazsa düzen olmaz. Düzen olmazsa ilkeler olmaz. İlkeler olmazsa adalet tesis edilemez. Farabi, adalet ve mutluluk arasında güçlü bir bağ kurar. Mutluluk, yaşamın amacı olmalıdır. Bu amaca ulaşmak da ancak adalet erdeminin gerçekleşmesi ile mümkün olabilir. Farabi, adalet kavramını erdemli eylemler ve erdemli ilişkiler anlamında kullanır. Bu nedenle adalet ahlak ve siyaset ile doğrudan ilişkilidir. Farabi'ye göre

⁶¹ A.g.e.s.89

⁶² A.g.e. s.89-91.

adalet bir kemal arayışı ve bir kemal mertebesidir. Bu anlamda zihinle de doğrudan ilişkilidir. Sağlıksız bir zihniyetten adalet beklemek yersiz bir beklentidir.

Farabi, kendinden önceki büyük filozoflardan adalet konusunda etkilenmiş ancak kendine özgü bir adalet anlayışı ortaya koymaktan da geri durmamıştır. Onun, özellikle doğal adalet anlayışını “Doğaya uygun olan adildir ve o hâlde adalet zorla elde edilen bir hâkimiyetidir. Adalet her kim olursa olsun insanın yolu üzerine dikilen varlığın ezilmesidir. Bütün bunlar doğal adalete uygundur ve erdemın ta kendisidir”⁶³ türündeki ahlaktan yoksun görüşlere şiddetle karşı çıkmış ve bunları cahil toplumun görüşleri olarak nitelendirmiştir.

Farabi, herkesin herkesten korktuğu güvensiz toplumlarda adaletin zor; birbirine iradî sevgi bağı ile bağlı güven toplumlarında ise hızla tecelli edeceği görüşündendir. Adaletsizlik yapan bir kişiye misli ile karşılık vermek adaletin gereğidir. Adalet hayatın her alanında olmalıdır. Ancak bazı alanlarda güçsüzleri, gücü yetmeyenlerin, örneğin çocukların, haklarını korumak için otoriteye mutlak ihtiyaç vardır. Piyasalar hayatın en geniş alanını kapsar. Bu nedenle piyasadaki adalet en az düzeltici adalet kadar önemlidir. Farabi’ye göre yetkililer piyasadaki adil bedel sistemini hileyle, açgözlülükle, kurnazlıkla ve sinsilikle bozanlara engel olmalı, engel olamadıklarını da mutlaka cezalandırmalıdır. Güvenin sigortası adil bedel sistemidir. Para piyasada adaleti temsil eden bir sembol olmalıdır. Aksi takdirde, yani piyasada adaletsizlik hâkim olduğunda toplumsal güven sarsılır ve fırsat bulan herkes bencilce bir tutumla kârlılığını artırma yolunu izler. Bu da dolaylı zulme rıza göstermek anlamına gelir. Zulme rıza ise zülümdür.

Farabi’ye göre erdemli bir toplumda herkes kendi yeteneğine göre bir alanda uzmanlaşmakla ilgilenmeli ve başkasının işine karışmamalıdır. Bilim de ancak bu yolla gelişir. Farabi’ye göre bilim de ancak adaletle hak, liyakat ve paya dönüşüp değer kazanır. Bu anlamda adaletin, yetenekli, becerikli, uzmanlaşmış ve disiplinli bir zihinle dolaysız bir ilişkisi vardır. Adalet gözün görmeyi, kulağın işitmeyi en iyi şekilde yapmasıdır. Adalet gerçekte bir zihniyet meselesidir.

Kaynakça:

Aristoteles, *Nikomakhosa Etik*, çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınları, Ankara, 1997.

Aristoteles, *Politika*, Çev. Mete Tuncay, remzi Yayınları, İstanbul, 1983.

⁶³ Farabi, *El Medinetü’l Fazıla*, çev. Ahmet Arslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990 s.102.

- Aydınlı, Y. Farabi'de Kozmik Uyum, Bağlılık ve Düzenin İnsani Alana Yansıması, Kur'an ve Sosyal Adalet, Bursa, 2016
- Bayraklı, B. Farabi'nin Eğitim Felsefesinde Adalet Kavramı,,M.Ü.İ.F. Dergisi, Sayı, 5-6, İstanbul, 1993
- Farabi, El Medinetül Fazıla, çev. Ahmet Arslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1990.
- Farabi, Es- Siyaset ul Medeniyye, Çev. M. Aydın, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1992.
- Farabi, Mutluğun Kazanılması, Çev. A. Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, 1999.
- Farabi, Mutluluk Yoluna Yönelme Çev. H. Özcan, Dokuz Eylül Ü. Yayınları, İzmir, 1993.
- Farabi, Siyaset Felsefesine Dair Görüşler, Çev. H. Özcan, MÜİV Yayınları, İstanbul, 2014.
- Güriz, A., Adalet Kavramı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 1994.
- Güriz, A., Hukuk Felsefesi, A. Ü. Yayınları, Ankara, 1996.
- Ksenophon, Sokrates'ten Anılar, Çev. C. Şentuna, Ankara, 1997.
- Kamil, A. C. İbn Miskevayh'te Adaletin Sosyal Boyutu, Kur'an ve Sosyal Adalet, Bursa, 2016.
- Platon, Devlet, Çev. H. Demirhan, Palme Yayıncılık, Ankara, 2007.
- Platon, Sokrates'in Savunması, Çev. F. İlkderin, Say Yayınları, İstanbul, 2017.
- Skirbekk, G. Felsefe Tarihi, Çev. E. Akbaş, Üniversite Kitapevi Yay., İstanbul, 1971.
- Soccio, Douglas J., Felsefeye Giriş, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010.
- Thilly, F., Bir Felsefe Tarihi, Çev. N. Küçük, İdea Yayınları, İstanbul, 2010.
- Topakkaya, A., Adalet Kavramı Bağlamında Aristoteles – Platon Karşılaştırılması, FLSF Dergisi, Sayı 6, Cilt,6, 2008, ss.27-49.
- Topakkaya, A., Hukuk ve Adalet, Adalet Yayınevi, Ankara, 2017.
- Topakkaya, A.; “İdeoloji Kavramının Tarihsel Gelişim Sürecine Kısa Bir Bakış”, *Erzincan Üniv. Hukuk Fak.Dergisi*, Cilt XI, sayı:1-2 (2007), ss.163-180.
- Topakkaya, A.; “Aristoteles'te Adalet Kavramı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt II/6, Kış 2009, ss.628-634
- Turan, R. Farabi Düşüncesinde Adalet: Dağıtıcı ve Düzeltici Adalet kavramlarının Yansımaları, E. Ü. Sos. Bil. Dergisi, XL,2016 s.53-71
- Wright, H. W., The Classification of the Virtues, The Journal of Philosophy, Volume 4, 1907, s.155-160.
- Yayla, A., Adalet Teorilerine Bir Bakış, Yeni Form, Ankara, 1991.
- Yayla, A., Özgürlük Yolu: Hayek'in Sosyal Teorisi, Turhan Yayınları, Ankara, 1993.
- Zeller, E., Grek Felsefe Tarihi, çev. Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001.